

Nordmarks museum

Lärohandledning

Välkomna till Nordmarks museum

Värmlands historia är starkt knuten till gruvbrytning och järnhantering (bergsbruk) som har haft stor betydelse för samhällsutvecklingen.

Nordmarks museum drivs av Nordmarks hembygdsförening. Museet består av tolv byggnader och berättar 700 års utveckling på 700 kvadratmeter. Nordmarks museum ger en god överblick över ett gruvsamhälles framväxt i Bergslagen.

För att Ert besök skall bli så givande som möjligt är det tänkt att det här häftet skall fungera som en lärarhandledning med information och inspiration som skall räcka både före och efter besöket.

I häftet finns frågor att fundera över innan besöket och att jobba vidare med efteråt.

Visningarna bygger framförallt på tre byggstenar; människorna som levt och verkat inom bergsbruket, byggnaderna och de många föremålen som berättar sina alldeles egna historier.

Häftet bygger dels på generella fakta om bergsbruk men berättar även om specifika händelser och människor från Nordmark.

Traditionell historia, hembygds-kunskap, kulturmiljö, samhällskunskap och geologi är några av de ämnen som kan tas upp i ett skolarbete kring besöket i Nordmark.

Järnhanteringen

Kort historik

Före 1600-talet

Det första skriftliga bevis vi har för att man bröt malm i Fillipstads Bergslag är privilegiebrevet från 1413 utfärdat av Erik av Pommern. I Gustav Vasas jordebok från 1540 är 15 masugnar i drift, däribland Nordmarkshyttan. Samtliga låg i Värmlands östra delar. Före 1540 anlades tre hyttor i Nordmarksområdet; Habors- Fogd- och Nordmarkshyttan. Under Gustav Vasas tid anlade staten även egna bruk, så kallat krono-bruk.

Se översättning av privilegiebrevet nedan.

1600-talet

Under 1600-talet avvecklades kronobruken och övergick i privat ägo.

1700-talet

De flesta värmländska bruk var under 1700-talet små, men det fanns några undantag bland annat Uddeholmsbolaget. I Nordmark ökade gruv- och hyttdriften och sysselsatte allt fler.

1800-talet

Den stora utvecklingen inom bruksnäringen kom efter 1830-talet då flera nya uppfinningar introducerades. Revolutionen inom kommunikationer med järnvägar och kanaler gynnade de bruk som var fördelaktigt lokaliserade ur transportsynpunkt.

1900-talet

Nordmarkshyttan lades ned 1905 och 1930 försvann även den sista av de små hyttorna i Värmland. Brukspatronerna och bolagen hade köpt upp de flesta hyttorna och gruvorna och då de inte längre var tillräckligt lönsamma lades de ned.

Den sista hyttan som drevs i Värmland låg i Hagfors. Den lades ned 1977 då behovet av tackjärn upphörde i Hagfors Järnverk.

Nordmarkshyttan 1900

Fri översättning av det privilegiebrev från Erik av Pommern 1413 rörande Värmlandsbergs gruvor

"Vi Erik med Guds nåde. Danmarks, Sveriges, Wendes och Götas Konung och Hertig av Pommern hälsar alla män, som ser eller hör detta brev, kärleksfullt med Guds och vår nåd, och kungör för alla män som bor på järnberget i Värmland att Vi tagit dem, deras gods, hjon och tjänare i Vår synnerliga värn, frid och hägn att särdeles värna och skydda. Vi ger och unnar dem alla sådan frihet, privilegium, nåd och frälse i alla stycken att nyttja och bruka järnberget i Värmland, på samma sätt, som de som bygga och bo på andra järnberg i Sverige. Vi förbjuder alla Fogdar och ämbetsmän och alla andra, var helst dom är, att på något sätt hindra eller oförrätta denna vår nåd och kommer de annars att drabbas av Vår vrede och Kunglig hämnd.

Stockholm Anno Domini 1413"

Bakgrund till bergsbruket

Traditionellt räknas jordbruk, skogsbruk och bergsbruk som de svenska basnäringarna, där bergsbruk omfattar såväl gruvbrytning som framställning och bearbetning av metaller.

Gruvor har funnits sedan urminnes tider. Redan under stenåldern – för ca 15 000 år sedan – bröts flinta som användes till olika redskap. Bergsmännen skötte med hjälp av sitt husfolk allt från malmbrytning till framställning av tackjärn i hyttan. Även kvinnor och barn deltog i arbetet.

Troligtvis började man under 1300-talet att bryta järnmalm och anlägga hyttor i Filipstads bergslag. En hytta är en industrianläggning där man förbehandlade malmen i en rostugn och tillverkade tackjärn i en masugn. Vid 1500-talet börjar man även skapa stångjärn från tackjärnet och exportera detta.

Efter hand köpte rika köpmän och handelshus in sig i hyttor och gruvor och etablerade bruk. De första bruken anlades i östra Värmland. Gruvdriften bidrog till att Värmlands befolkning ökade kraftigt. Kring bruken växte hela samhällen fram. En brukskultur föddes. Staten uppmuntrade till etablering av bruk och gav skattelättnader. För att exportera stångjärnet anlades utskeppningsorter. På så vis grundades Karlstad 1584, Filipstad 1611 och Kristinehamn 1642. Exporten av värmländskt järn bidrog till hela Sveriges välstånd. Under 1650-1750 kom 50 procent av världsproduktionen av järn från Sverige. Av dessa kom 20 procent från Filipstads bergslag.

Ett exempel på ett framgångsrikt bruk är Uddeholmsbolaget som började blygsamt med Stjernförshyttan från 1668. Under 1700-talet var Uddeholmsbolaget det näst största i Sverige. Bolaget avvecklades helt som eget bolag 1985. Men namnet lever fortfarande kvar i bolagsformer som t.ex. Uddeholm Strip Steel.

Gubbortsschaktets lave, Nordmarksbergs gruvor

Järnmalm

Malm är egentligen inte ett geologiskt begrepp utan ett ekonomiskt. För att få kallas malm krävs att mineralinnehållet är så stort att det är ekonomiskt försvarbart att bryta malmen. Den malm som brutits i Filipstads Bergslag är företrädesvis svartmalm som innehåller malmmineralet magnetit (en magnetisk järnoxid-förening).

Finnmossens gruvlave

Tackjärn

För att tillverka tackjärn behövs det tre saker; järnmalm, träkol och vattenkraft. Närhet till skog och vattenkraft var därför viktigt vid placeringen av hyttan.

Tackjärn är ett järn med hög kolhalt och relativt låg smältpunkt. Det är lätt att gjuta men är sprött och inte smidbart. För att göra tackjärnet användbart måste det omvandlas till smidesjärn (stångjärn). Detta skedde vid de stora stångjärnshammarna.

Först hettades tackjärnet upp i ugnar så att kolet i tackjärnet delvis brann upp. Då minskade kolhalten och järnet blev smidbart. Sedan satte man in den glödande järntackan i den vattenkraftdrivna stångjärnshammaren där man slog ut slaggen och smidde järnet till stänger (stångjärn). Detta stångjärn såldes sedan och inkomsterna bidrog i stor grad till att göra Sverige till en stormakt.

Konsten att göra tackjärn gick i arv från masmästare till masmästare och när den sista träkolshyttan lades ned i Sverige på 1940-talet försvann kunskapen om hur man gör tackjärn på gammalt vis.

Att spränga i berg

Tillmakning

När berget blir hett utvidgas det och spricker. För att lättare bryta loss malmen eldade man först på berget. Detta kallas tillmakning.

Tillmakning var en både mödosam och tidskrävande process. Ved forslades fram till gruvan, höggs upp, torkades och fraktades ned i gruvorterna, staplades slutligen mot bergväggen där den tändes på. När man tände tillmakningseldarna kunde schakten snabbt bli rökfyllda och göra det omöjligt att arbeta i gruvan på ett bra tag. Det var ofta barnens uppgift att tända eldarna eftersom de lättare kom in i de smala prången än en vuxen. Det gick åt stora mängder ved för att elda loss berget och även för att göra träkol till hyttorna. Följden av detta blev stora kalhyggen och brist på ved.

Krutsprängning

På 1720-talet började man spränga i berg med krut, men tillmakning användes parallellt ända in på 1800-talet. Med hjälp av små borrar, som visas på museet, borrade man hål i bergväggen och laddade dem med krut. Krutet antändes med en lång, svavlad bomullstråd. Sprängningen med bergkrut pågick en bra bit in på 1800-talet.

Nitroglycerin (sprängolja)

Nitroglycerin är ett mycket stötkänsligt sprängämne som mycket lätt kan detonera. Att använda nitroglycerin var förhållandevis enklare och krävde mindre arbete än vid tillmakning eller sprängning med krut, dock var det mycket mer riskabelt.

En man vid Nordmarksgruvan bar en vinterdag på ett par flaskor med sprängolja. Han halkade till på en isfläck, förlorade balansen och flaskorna exploderade. Det enda som hittades av honom var mustaschen som begravdes i en tändsticksask...

Dynamit

Svensken Alfred Nobels uppfinning från 1867 gjorde gruvarbetet både enklare och säkrare. Dynamit består av en blandning av nitroglycerin och kiselgur som formades till stavar. Dynamiten var inte så stötkänslig som sprängoljan men kunde ändå explodera oavsiktligt om man var oaktsam.

Ta reda på mer:

Hur går det till när man spränger idag?

Varför spränger man fortfarande i berg?

Att fundera över:

I vilka andra yrken arbetar man med farliga kemikalier?

Varför användes farliga sprängämnen så länge?

Nordmarks malmtrakt

I Nordmark har det brutits järnmalm från medeltiden fram till 1980 då den sista järnmalmsgruvan stängdes. I en radie av en halvmil från Nordmarks kyrka finns det ett femtontal gruvfält. Nordmarksgruvorna, som är de västligast belägna i den mellansvenska järnmalmregionen (Bergslagen), försåg bland annat den västvärmländska järnindustrin med järnråvara.

De största gruvfälten i Nordmark är:

Nordmarksbergs gruvor

Nordmarksbergs gruvor är det äldsta gruvfältet med flera gruvor från medeltiden. Gruvorna var i drift fram till 1962. Vid nedläggningen var gruvan 360 m djup.

Tabergs gruvor

Här fanns gruvdrift från 1702 fram till 1962. Vid nedläggningen var gruvan 520 m djup. En gruvort på 360 m djup förband Tabergs och Nordmarksbergs gruvor.

Finnmossens gruvor

Gruvan började brytas 1713 och lades ned 1973 då den var 420 m djup.

Värmlandsbergsgruvan

Malmen upptäcktes på 1950-talet. Gruvan kom i produktion 1969 och brytningen avslutades 1980. Gruvan var då cirka 400 m djup.

Byggnader och Föremål

Tabergsladan (gruvmuseum)

Nordmarks museum

Nordmarks museum drivs av Nordmarks hembygdsförening. Museet består av tolv byggnader och berättar 700 års utveckling på 700 kvadratmeter.

Museet innehåller kartor, foton och modeller, mineraler, gruvredskap och maskiner samt visar hur människor levde förr. Nordmarks museum ger en god överblick över ett gruvsamhälles framväxt i Bergslagen.

Masmästargården

Gården är en parstuga, troligen från 1700-talet och var ursprungligen inte lika stor som den är i dag. Den västra delen är byggd av sinnersten, den slaggprodukt som man får från hyttan när man gör tackjärn. Den senare tillbyggda delen är gjord av liggande timmer. Till masmästargården hör också uthuset med ladugården. Där hade man en ko och kanske några höns, djurfoder och toaletten.

Masmästaren var den tekniska chefen för hyttan och anställdes av bergsmännen som ägde hyttan i Nordmark. Den siste masmästaren som bodde på gården hette Jakob Magnusson och han levde där fram till sin död 1919. Magnusson bodde i den västra delen tillsammans med sin

dotter Matilda Jakobsson. I den östra delen bodde vedhuggaren Sven Eng. Matilda var hushållerska åt dem båda. På den här tiden var det inte ovanligt att en ogift dotter stannade hemma och tog hand om sina föräldrar. I masmästargården finns många föremål från mitten av 1800-talet fram till 1930 som kan ha förekommit i ett hem på den tiden. Framförallt visas äldre bruksföremål i hushållet. På köksbordet finns allt från kolvärmare till sockerskrin framställt. Mot den öppna spisen står ett rånjärn lutat. Det är tillverkat i hyttan 1696. I vedhuggare Eng's del av huset står hans stövlar ännu kvar vid spisen.

Att fundera över:

Varför är inte hela huset byggt i samma material?
Vad för slags mat lagades på vedspisen i masmästarköket?

Varför var det viktigt att ha en ko på gården?

Get-Annas backstuga

Get-Anna hette egentligen Anna Karolina Johannesdotter och föddes 1845. Anna gick under namnet Get-Anna eftersom hon försörjde sig på att sälja mjölk från sina getter.

Att ha djur som man kunde få mat ifrån var viktigt eftersom det oftast inte fanns så mycket pengar att köpa mat för. Av den getmjölk som Anna inte sålde kunde hon göra både ost och smör. Getmjölk var inte bara en dryck utan man trodde även att den kunde bota den fruktade Engelska sjukan.

Var gethuset låg syns bra än idag (se gropen som ligger strax bredvid backstugan). Anna byggde själv sin lilla backstuga. Väggarna murade hon av sinnersten som hon fått från hyttan. Stugan är på 12 kvadratmeter och består av ett rum med en liten förstuga. I stugan bodde under en tid även Annas barn och hennes mor. Kistan som står bredvid sängen var Annas.

När Anna förflyttades till fattiggården 1920 revs stugan. Backstugan är en rekonstruktion av den ursprungliga stugan. Rekonstruktionen är gjord med stöd av foton samt en utgrävning gjord i början på 1990-talet.

Att fundera över:

Hur var det att leva tre personer på så liten yta?

Hur skötte hon sin hygien?

Var lagade hon sin mat?

Varför hade inte Anna en ko som gav mycket mer mjölk än en get?

Bössmedjan

Bössmedjan ligger vackert vid vattnet bakom Get-Annas backstuga. Smedjan fungerar fortfarande. Namnet kommer från att man tillverkat bössor där. Bösspiporna tillverkades genom att ett plattjärn smiddes ihop till ett runt rör. Varje hytta och senare bruk hade minst en smedja där järnet smiddes till alla slags nyttoföremål. I bössmedjan finns allt från bösspipor, ljuster och snöskor för häst att titta på. I det inre rummet i smedjan hänger ett foto av den sista smeden i bössmedjan.

Att fundera över:

Behöver man smedjor idag?

Vad kunde man mer ha tillverkat i en smedja?

Föremål i gruvmuseibygnaden

Gruvstegen

Gruvstegar var viktiga för att ta sig upp och ned i gruvorna. Allt fick bäras på ryggen om man inte kunde använda en hiss. Kylan i gruvan gjorde stegarna hala och iskalla att klättra på.

På gruvstegen som hänger i gruvmuseibygnaden kan ni se gruvbelysningens utveckling från gruvfackla till dagens elektriska pannlampa. Gruvfacklan är tillverkad av töreved (kåddrik ved). Den tändes i båda ändar och hölls i det lilla handtaget. När man klättrade på gruvstegarna med facklan fick man hålla handtaget i munnen. Då gällde det att hinna upp innan facklan brunnit för nära in på öronen. Härifrån kommer uttrycket "få det hett om öronen". Det sägs att ett sätt att känna igen en gruvarbetare var på brännmärkena de ofta kunde ha i ansiktet efter gruvfacklorna.

Dynamitlådan

Dynamitlådan i gruvmuseet kommer från sprängämnesfabriken Nitroglycerin i Gyttorp och användes i gruvorna på 1900-talet. Dynamit användes i Nordmark från slutet av 1800-talet. Läs mer om dynamit i "Att spränga i berget"

Båren

Båren är speciellt utvecklad för att användas för nödr transporter under jord, i trånga utrymmen, där man måste hissa/hala den skadade upp eller ned. Den är inte särskilt tung att bära och i nödfall kunde den monteras ihop.

Förr i världen var gruvarbete ett synnerligen riskfyllt arbete speciellt på grund av fallande stenmassor, röken från tillmakningseldarna, explosionsrisk, fall från stegar och så vidare. Dagens gruvarbete är inte helt riskfritt men betydligt säkrare än forna dagars.

Läs mer om olycksfall i gruvorna i *Mirakelräddningen*

Malmsläden

Släden drogs av en häst och användes för transport av malmen från gruvan till hyttan. Transporterna skedde för det mesta vintertid över sjöar och på skogsstigar. Man körde i långa karavaner med flera slädar efter varandra. På vägen tillbaka var slädarna fyllda med foder och livsmedel. Medarna sitter ovanligt tätt på släden om man jämför med andra slädar. Det var för att de på så vis följer i spåren efter hästens hovar. Då behövdes det inte plogas upp en väg utan slädarna kunde lätt åka fram även på svårframkomliga ställen. Släden rymmer cirka 500 kg malm.

Den första landsvägen från Filipstad till Nordmark byggdes 1734. De tunga transporterna gick i huvudsak med släde tills järnvägen blev klar 1876.

Pumpstockarna

En viktig förutsättning för att kunna arbeta i en gruva är att den kan hållas fri från grundvatten. Den vanligaste typen av pump var den så kallade sug- och lyftpumpen. Inuti en genomborrad timmerstock löper en stång fram och tillbaka. Stången är försedd med en kolv - kannan. När stången rör sig uppåt följer vattnet med (på samma sätt som när man med en medicinspruta suger upp vatten ur ett dricksglas).

Att fundera över:

Hur mörkt kan det ha varit i gruvan?

Varför använde man trä när man skulle tillverka pumpstockarna?

Varför transporterades malmen oftast på vintern?

Människorna i gruvan

Bergsmännen

Bergsman var en person som ägde ett bergsmanshemman och som hade fått uppdraget att producera tackjärn och träkol av staten. För detta fick bergsmannen viss skattelättnad. Detta uppdrag upphörde 1859, men än i dag kan man finna titeln bergsman i till exempel telefonkatalogen.

Bergsmännen kan jämföras med storbönder eller godsägare i jordbruksbygderna. Tillsammans med sitt husfolk arbetade de med att bryta malm i gruvan och att göra tackjärn i hyttan. Efter hand anställdes gruv- och hyttarbetare. Flera bergsmän bildade ett hyttelag. I hyttelaget turades man om att göra tackjärnet av den egna malmen och träkolet efter ett

rullande schema. Hyttelagen bildade i sin tur järnbergslag och hela detta system löd under bergsrättslagen. Det fanns 17 järnbergslag i Sverige de flesta inom det område som i dag kallas Bergslagen varav två stycken i Värmland (Filipstads och Nyeds bergslag).

Arbetet i gruvan styrdes till stor del av årstiderna. På sommaren bröts malmen. Under hösten och våren utnyttjades den naturliga vattenkraften vid framställningen av tackjärnet vid masugnen. På vintern avverkades skog som kolades till träkol i milor för att användas vid tackjärnsframställningen. Under vinterhalvåret transporterades malmen från gruvan till masugnen med häst och släde.

Nygruvelaven, Nordmarksbergs gruvor

Brukssystemet

När brukssamhällena gör sitt intåg kring 1600-talet bildas ett slutet, självförsörjande samhälle, där allt samverkade för att helheten skulle fungera. Bruken hade egna skolor, kyrkor och egen handelsbod. Maten som familjen fick bland annat från egna djur räckte sällan till och många arbetare handlade mat på kredit i brukets lanthandel. Många historier berättar om hur kreditsystemet satte människorna i skuld för lång tid och därmed band upp arbetarna ännu mer. Men trots ofrihet och hårt arbete levde bruksbefolkningen många gånger ett drägligare liv än flera andra grupper i samhället.

Läs mer om bruksamhällets livsvillkor i texten om *Sven Strand*

Inte bara män

Det var inte bara män som arbetade i gruvorna utan även kvinnor och barn. Fram till mitten av 1800-talet var en stor andel av gruvarbetarna vid de svenska gruvorna kvinnor. Arbetsuppgifterna var i princip de samma oavsett kön. 1900 kom en lag om minderårigas och kvinnors arbete i industriellt yrke som förbjöd kvinnor och pojkar under 14 år att arbeta i gruvor eller stenbrott. Lagen ändrades inte förrän 1970. Idag arbetar flera kvinnor på olika positioner i gruvor, även om de är i minoritet.

Boendet

Arbetet i gruvan och i hyttan skilde sig inte mycket åt, den stora skillnaden låg i boendet. De som jobbade i hyttorna hade bättre boendeförhållande jämfört med de som arbetade i gruvorna. Anställda vid hyttorna fick tillgång till sinnersten, som de kunde bygga sina hus med. Gruvarbetarnas bostäder var, så långt som fram till slutet av 1800-talet, i många fall enkla jordkolor bestående av ett enda rum klätt med bräder. Golvet var av jord och yttertak klätt med torv.

Läs mer om boendeförhållande i texten om *Get-Anna*

Arbetsvillkor

Husbondens rätt till husaga gav arbetsbefälen rätt att aga sina anställda, vilket också praktiserades i stor utsträckning. Husagan innebar att husbonden, eller gruvbefälet, hade rätt att fysiskt bestraffa manliga anställda över 18 år och kvinnliga över 16. Agan avskaffades inte förrän 1858. I ordningsstadgan från 1849 förbjöds gruvarbetarna att vara ute på natten mellan 21.00 och 04.00. Struntade man i förbudet, väntade böter.

Gruvarbetarna fick ofta arbeta i obekväma arbetsställningar, de fick bära tungt och klättra på höga stegar. Det var också alltid risk för nedfallande stenar eller ras. När tillmakningsmetoden användes var röken ett stort problem i gruvan. Vid arbete med borrh och slägga kunde man lätt slå fel med släggan och kanske träffa handen i stället. Små järnbitar kunde slitas loss från släggan eller borrh och träffa ansiktet eller tränga in genom kläderna.

I början av 1900-talet fanns det ännu inga skyddskläder. Gruvarbetarna bar ofta en gruvhatt, som var något starkare än andra hattar, och som kunde skydda mot nedfallande mindre stenar. På fötterna hade man träskor med dubbla lager läder som skydd för tårna.

Att fundera över:

Hur såg livet ut för ett gruvarbetarbarn?
Vad tycker barnen i dag om att arbeta i en gruva på 1600-talet i stället för att gå i skolan?

Ta reda på mer:

Vilka yrkesgrupper arbetar i gruvor idag?
Hur är man klädd då man arbetar i en gruva idag?

Sven Strand i Nordmark

”År 1900 började jag som 17-åring i Tabergsgruvan. Jag lastade malm och skarn i små tunnor, som rymde ca 800 kg. För detta fick jag 2,8 öre per st. Annars var förtjänsten 8 öre i timmen. Arbetsdagen var på vintern från klockan 06.00 till klockan 19.00 med 1 timmes matrast. På sommaren fick vi arbeta fram till klockan 20.00 på kvällarna. År 1901 började jag som smeddräng ovan jord och då tjänade jag på 12 timmars arbetsdag mellan 95 öre och 1 krona per dag. Min far Nils Strand var både skjutare och ortdrivare. Skjutdrivningsarbetet betalades med 10 öre i timmen. Ortdrivningen bedrevs medelst handpickning, som var ett hårt arbete och därför litet bättre avlönat. År 1902 dör dock min far 55 år gammal och som rätt ung blev jag alltså familjeförsörjare för mor och mina två syskon. Jag hade då en dagsförtjänst på 1 kr och 25 öre för 12 timmars arbetsdag. Vi hade en ko så vi fick både smör och mjölk. Problemet var att vår betesmark var så liten. Trots att vi bröt upp flera tegar, räckte inte fodret året runt utan omkring jultid fick jag ta foder på kredit hos affärsmannen. Detta fick jag då sedan göra

avbetalning på under tiden som kon försörjde sig själv på bete. På detta sätt var jag nollställd när vintern kom och fick börja på ny räkning.”
Värmland Förr och Nu 1981

Mirakelräddning

Olyckor skedde inte bara i gruvorna förr utan inträffade även senare. Den 16 december 1980 fick Jan Larsson i Värmlands-bergsgruvan vara med om en mirakelräddning. Två gruvarbetare var upptagna med förberedelser för att ta upp gruvlinor ur schaktet. En lina lossnade och snärtade till Jan Larsson så att han förlorade fotfästet och störtade ned i det 420 meter djupa schaktet. Kollegan såg honom virvla runt i luften innan kroppen försvann ned i mörkret. Den chockade kollegan sprang efter hjälp. Men när han återvänder med hjälpen för att samla ihop vad som fanns kvar av Jan, får man till sin häpnad se honom oskadd komma klättrande upp ur schaktet. Jan berättar hur han lyckats få tag i en fritt hängande lina och klamrade sig fast vid den och så sätt bromsat ned fallhastigheten med både händer och fötter. Sedan lyckades han få tag i stegvägen och ta sig upp.

Dagbrott

Övernaturliga väsen

Gruvorna var otrygga platser, inte bara på grund av rasrisk utan även på grund av alla de övernaturliga varelser man kunde stöta på under jord. I gruvan kunde man möta vättar, troll och gruvfrun, eller gruvrådet som hon också kallas.

Gruvfrun

Gruvfrun beskrivs ofta som en mycket vacker kvinna. Hon levde i gruvan och visade sig ofta för att varna eller straffa människorna. Var hon vitklädd gällde det att se upp och ta hennes varningar på allvar, men var hon svartklädd var det lika med ett dödsbud. Att skrika, svära eller kasta sten i gruvan skulle man akta sig för, då kunde man reta upp gruvfrun ordentligt. Men behandlade man gruvfrun med respekt och vänlighet kunde hon ibland visa sig för att hjälpa till att finna malmfyndigheter.

GruvMaja

Det mest fruktade av alla övernaturliga väsen, som fanns i en gammal bergslagsbygd, var nog den bleka, hålöga "Gruv-Maja" i sin trasiga, vita kjortel. Nere i de mörka gruvgångarna varslade hon om ras och andra olyckor med bråd död i följe. En gammal gruvarbetare berättar om en episod i sin ungdom, då han arbetade vid Finnsmossens gruvor: "En gång, då han skulle börja sitt skift, kommo alla arbetarna från föregående skift för tidigt upp ur schaktet och sågo bleka och oroliga ut. När han frågade, vad det var fatt, svarade en av karlarna: "Vi ha sett Gruv-Maja!" – Någon dag senare inträffade en dödsolycka nere i gruvan."

Getterna som upptäckte järnmalm

Om hur man fann järnmalm på Nordmarksberg

berättar sägnen följande:

En man från trakten av Lersjön, där Riseberga kloster hade ägor, vallade getter "nord i markerna" (härav namnet Nordmark). Getterna klättrade upp på en bergskam. Ett par bockar började stångas. De sparkade upp mossan och blottade en malmådra. Vallhjonet fann den svarta stenen märklig och berättade om dem, när han kom hem. Munkarna på klostret sände efter malmlutare, som ilade till berget, där de fann järnmalm. Kort därefter började man malmbrytningen. Platsen för upptäckten kallas i folktraditionen Storgruvan på Nordmarksberg.

Bergrået eller upptäckten av Taberg

Upptäckten av den första malmförekomsten på Taberg är även förbunden med en sägen:

Sedan gammalt hade det sagts, att det skulle finnas malm däruppe men bergrået hade alltid gäckat malmlutarens bemödanden. Först sedan de kommit på att blidka henne med en vacker klänning, stickad med guld- och silvertrådar, hade hon gett med sig. Malmlutarena hängde upp klänningen på en trädgren där det var "råstarkt", lade sig ned och låtsades sova. Om en stund kom rået, grant och smidigt. Hon synar klänningen förtjust, gör så en sväng runt de sovande karlarna, rycker åt sig klänningen, skrattar till hårt och vasst och ropar, i det hon försvinner: "Nu får ni ta berget!" Malmlutarena hunno nätt och jämnt se hennes röda rävrumpa försvinna i snårskogen. De tog ivrigt upp malmlutningen, och snart funno de en malmådra. Men då kommo de överens om att eftersom rået hade sagt, att de skulle få ta berget, så skulle platsen heta Taberg. Gruvan hade ända fram på 1800-talet detta namn, som senare förkortades till Taberg.

Enligt ortnamnsforskning skall namnet "Taberg" vara sammansatt av två finska ord med betydelsen "Berget bortom (Nordmarksberg)".

Att tänka på:

Gruvhanteringen utspelar sig över en lång tid, från 1400-talet fram till slutet av 1900-talet. Försök att vara tydlig i tidsangivelserna, "för länge sedan" är ett svårt begrepp som lätt smälter ihop för de yngre barnen.

Ögonvittnesskildring från stora raset i Taberg 1879

”Broder Danielsson.

Tack för Ditt bref.

På det högsta förvånad öfver att Du redan fått notis om hvad här skett. Du frågar om kontoret följt med raset i grufvan nära nog hade så skett. Det började rasa på torsdagsmorgonen den 2/10 kl $\frac{1}{2}$ 7 då gamla isgrufvelaven vände benen i vädret och gaf sig af åt djupet under starkt buller. Sundström, som var på kontoret, gick ut för att se huru det såg ut, jag, som höll på att träda benen i byxorna, gjorde detta fortare än vanligt och var snart efter. Vi tyckte visserligen att det var ett väldigt stycke som lossnat, men det var småsaker mot hvad som komma skulle.

Då vi sett oss om bättre märkte vi en mängd sprickor i marken vid och under banan som gick från Norra Nordmarksgrufvan till skrädhuset, men kunde aldrig tro att dessa voro i berget utan endast i jorden. Emellertid uppkallades grufpersonalen (disp. var åt Fil.) som ej visste något om raset i dagen. Sedan gingo vi nyfikna och tittade hvar om annan, tog saken lugnt och – åto middag kl. $\frac{1}{2}$ 2. Kockan half tre skulle Janne Blomberg och jag gå ut och se huru det såg ut och just som vi kommo utom staketet så slapp taket på Lillgrufvan ned. Vägen var afstängd med en slana från drängstugan – knuten till Nordmarksgrufveschaktet och på denna redo vi grensle täflande om hvem som först skulle komma öfver. Följden var den att vi befvo sittande der till dess att det var öfverstökadt då vi ganske bange kraflade oss derifrån till dem som stodo på östra sidan om gamla dagöppningen och der haft en ypperlig utsigt.

Raset ryckte med sig utfordringsbanan från Nordmarksgrufvan och ena halfva väggen af skrädhuset lemnande en dagöppning sträckande sig från korset vid kontoret upp åt pivån och endast 20 fot från kontorsknoten ryckande med sig spelstolparne till Nordmarksgrufvan så här är nu mycket fult och ruskigt. Från öfre kanten och ned till vrakhopen är 92 fot och uppskattade. Disponenten och Bergmästaren raset till minst 2 säger två millioner Cr. Rätt vackert eller hur. Wi tordes ej ligga på kontoret följande natt men då vi om morgonen sågo att det stod kvar så lugnade vi oss och bo nu trygga vid randen av bråddjupet. På aftonen samma dag raset var sprungo vi som skrämda harar vid minsta buller från grufvan, skrattande åt hvarandras rädsla men som det trycktes ömsesidigt delande den.

Hinner ej skriva mera nu, skall resa åt marknad i Asker i morgon bittida kl. $\frac{1}{2}$ 5 – klockan nu tio på afton, måtte Du nu kunna tyda mina kråkfötter. – Helsning från E Dr och Sm.

Vännen CW Skarling

P.S. Ingen menniska blef genom raset skadad och anses att bolaget gör ringa förlust ty mycken malm blir nu åtkomlig som eljest varit svårt eller snart sagt omöjligt åtkomma. D.S.”

Ordlista

Ort	gruvgång under jord
Hytta	en industrialanläggning med en rostugn där man förbehandlade malmen och en masugn för själva tackjärnstillverkningen
Sinnersten	stenblock som gjuts av den biprodukt som uppstår vid järnframställningen (slagg)
Skarn	berg som inte innehåller användbart mineral. Skarnmineral är en internationell beteckning för järnhaltiga mineraler som inte är malm
Ortdrivare	gruvarbetare som spränger ut orten
Skjutare	gruvarbetare som utför laddning och sprängning
Handpickare	gruvarbetare som för hand borrar hål för sprängmedel
Stegväg	fast stege som man går på i gruvan
Schakt	vertikal förbindelse i gruva
Gruvlave	byggnad i mynningen av gruvschakt med anordningar för upptransportering av malm och arbetare

Elevuppgifter efter besöket

Beskriv två olika sätt att spränga i berg.

Berätta om ett av föremålen i Masmästargården.

Vad heter den svenska som uppfann dynamiten?

Hur såg en gruvfackla ut och hur användes den?

Vad är en pumpstock?

Berätta om en av mineralerna på mineralmuseet så utförligt som möjligt.

Vad är en giktring?

Beskriv några av de vanligaste arbetsuppgifterna i en gruva på 1800-talet.

Vad är tillmakning för någonting?

Vad är sinnersten och var fick man det ifrån?

Vilka djur var vanligt att människorna på bruken hade?

Vilka övernaturliga väsen trodde man förr att man kunde träffa på nere i gruvan?

Nämna ett av redskapen som användes nere i gruvan.

Att titta mer på vid besöket i Nordmark

Leopardskinnet som hänger på väggen i kaféet är skjuten av en gruvingenjör från Nordmark då han arbetade i Brasilien. På museet finns många föremål som visar på kontakter med omvärlden.

”Forska” vidare:

För att forska vidare om gruvdrift och Nordmark finns några olika tillvägagångssätt. Ett är att läsa vidare i någon av alla de böcker som finns i litteraturlistan.

Nordmarks hembygdsmuseum hjälper gärna till med skolarbeten och svarar på frågor.

Kontakta även Långbans gruvmuseum för ytterligare information om gruvdrift. På nätet finns många olika sidor om gruvdrift och järnhantering.

Förslag på ämnen att arbeta vidare med:

Har det hänt fler olyckor i Nordmark? När hände det och var? Klarade sig alla? Finns det fler ögonvittnesskildringar? (Använd er av Nordmarks hembygdsförening)

Välj ut en gruvarbetarfamilj och ta reda på så mycket som möjligt om dem. (Använd er av Nordmarks hembygdsförening)

Välj ut ett föremål på museet och ta reda så mycket som möjligt om det. Beskriv föremålet, hur gammalt är det, vem ägde det, hur användes det osv.

Finns det fler sägner kring andra områden i Värmland där klassen finns? (Leta i böcker och intervju kanske människor som kan berätta mer)

Var finns det gruvor som fortfarande är i drift? Vad används de till?

Handledningen är producerad av:
Jenny Fändriks och Cathrin Stiberg, Värmlands Museum
Lars Carell, Nordmarks Museum

Litteraturhänvisning:

- Bergslagen, Ann-Charlotte Backlund, Rubicon 1988
- Beskrivning över Värmland I o II, Erik Fernow, Ny utgåva 1977
- De mellansvenska järnmalmgruvorna 1930-1980, IVA 1987
- De Värmländska Järnbruken, Jalmar Furuskog
- Die Mineralien und Fundstellen von Schweden, H-J Wilke, C. Weise Verl. Munchen 1997
- Gruvan, Lärarhandledning Tekniska museet 1999
- Gruvminnen, Svenskt liv och arbete nr 25 Nordiska Museet 1960
- Guide till det K-märkta Sverige, Petter Eklund, Byggförlaget 1995
- Iron and Man in Prehistoric Sweden, Helen Clarke Jernkontoret 1979
- Mercurius och Vulcanus, Hans Furuhausen, Jernkontoret 1997
- Människa teknik industri, Daedalus 1998
- Med dynamit och argument, Björn Horgby, Sv. Gruvindustriarb. förb. 1997
- Nordmarks Malmtrakt, Harald Carlborg 1926
- När järnet bröt bygd, Gerard De Geer, Bonniers 1975
- Svenskt järn under 2500 år, Daedalus 1997
- Uddeholms Historia -1914, Ingvar Andersson, Norstedts 1960
- Uddeholms AB 1870-1985, K.E Jakenberg 1991
- Vi gav järnet, Svenska folket berättar, Nordiska Museet
- Värmland förr och nu 1981, Värmlands Museum
- Värmlandsberg, Atlas över Sveriges bergslag, Jernkontoret 2003
- Värmländsk Historia, Gösta von Schoultz, Norstedts 1984
- Västeuropeisk järnframställning under medeltiden, Nils Björkenstam, Jernkontoret 1990

Hemsidor att besöka:

- www.jarnriket.com/bergsgman/ramdokument/26_gruvan_index.htm
- www.nordmarksmuseum.com
- www.genealogi.se/varmland/varmland/s-nordmark-start.htm
- www.tekniskamuseet.se
- www.algonet.se/~ahlj/gruva/
- www.filipstadsbergslag.com
- Sök även på webben: NKIJ (Nordmark Klarälvens Järnvägar) och Uddeholm

Nordmarks museum ligger 15 km norr om Filipstad efter väg 246

E-postadress nordmarks.museum@swipnet.se

Tfn 0590-50404

Fax 0590-50904